

Do you believe in magic? Vývoj programu ATLAS.ti a jeho odpoutání od pravidel vědecké práce¹

Michal Šindelář, sindelar.mich@gmail.com

www.vyukaatlasti.cz, www.bicyclemind.cz

[online verze článku](#)

1 Úvod

Program ATLAS.ti se v průběhu posledních deseti let stal společníkem řady lidí zpracovávajících výzkumné i jiné projekty, při kterých je třeba se zamýšlet na literaturou, nad obsahem rozhovorů a výpovědí lidí či dokumentů, spektrum využití může být poměrně široké. Tento program však doznal v posledních pěti letech poměrně výrazných změn. Mnohé zůstalo stejné. Řada dalších věcí byla vylepšena, například spravování dokumentů, které dříve vyžadovalo výjimečnou opatrnost, a dnes je přetvořené způsobem odolávajícím katastrofálním selháním. Mnozí lidé oceňují možnost učinit krok zpět (Undo). Uživatelská přívětivost doznala pozitivních změn, díky kterým je program dnes mnohem dostupnější pro širší skupinu uživatelů.

Širší dostupnost programu však také znamená, že s programem pracuje řada lidí, kteří neprošli žádnou školou některé z kvalitativních metodologií. ATLAS.ti používají kriminologové, lidé na zdravotnických fakultách, ekonomických fakultách, na policejní akademii, pedagogové, geografové. Dávno se nejedná pouze o lidi s psychologickým, sociologickým či etnografickým pozadím, u který lze často narazit na vzdělání a metodologický trénink v provádění kvalitativního výzkumu. Zatímco dříve s programem pracovali především lidé zpracovávající výzkum v některém z kvalitativních metodologických rámců či v kontextu znalostí těchto rámců, dnes se skupina uživatelů rozšířila o lidi z výzkumných pracovišť, kteří potřebují zpracovat nekvantitativní data a zároveň nedisponují tréninkem a praktickými zkušenostmi v některé z kvalitativních metodologií.

Nově zaváděné změny v programu podle mě naplňují obavy výzkumníků z 90. a nultých let z využívání programů pro kvalitativní analýzu dat². Využívání těchto programů může dle těchto obav vést k následujícímu:

- vytvoření prohlubně mezi výzkumníkem a daty
- bude podpořena převaha kódování a vyhledávání podle kódů
- analýza bude mechanizována
- programy budou nahrazovat metodologii či budou diktovat určitý přístup k analýze (Silver, 2018)

¹ Tento text vznikl pro 25. pracovní konferenci Biografu. Děkuji diskutantům Janu Besedovi a Martinu Heřmanskému za poskytnutí zpětné vazby k textu a jeho myšlenkám.

² Zkráceně CAQDAS, Computer Assisted Qualitative Data Analysis Software.

- reifikace, zvěcnění dat
- tlak na zaměření se na objem a rozsah dat namísto na hloubku a význam
- zvýšená komerčnost
- odvádění pozornost od skutečné analytické práce (St John & Johnson, 2000)

K těmto obavám se vrátím v závěru textu.

Tento článek je kritický, ve třech dimenzích v něm popisuju, jak se program proměnil, a jak zaváděné změny představují odluku od pravidel vědecké práce v kvalitativním výzkumu. Těmito oblastmi je komunitní a komunikační aspekt vývoje programu, dále role komentářů úryvků, a přístup výrobce programu ke kódování. Cílem tohoto článku je také otevřít diskusi, uchopit toto téma, zanechat stopu, sdílet mé postřehy a někdy rozhořčenost v širší komunitě lidí pracujících s programem ATLAS.ti. Dříve existovala komunikační platforma pro uživatele programu, tu ale výrobce bez náhrady zrušil. Cílem tohoto textu je i nepatrným přispěním zalepit velkou zející prázdnotu, která byla kdysi zaplněna živou diskusí na uživatelském fóru ATLAS.ti.

2 VÝVOJ PROGRAMU V KONTEXTU KOMUNIKACE S UŽIVATELI A METODOLOGIE VĚDECKÉ PRÁCE

Počáteční vývoj programu ATLAS.ti (zkratka pro Archiv für Technik, Lebenswelt und Alltags-Sprache, kdy přípona „.ti“ znamená text interpretation) byl intenzivně propojen s praktickými potřebami výzkumníků při zpracování objemných kvalitativních dat. V roce 1989 započal vývoj programu určeného pro zpracování rozhovorů. Vývoj tohoto programu byl značně ovlivněn metodologií zakotvené teorie (Legewie et al., 2023). Z tohoto období pochází původní terminologie užitá v programu, kterou postupně nahradily termíny přístupné širší veřejnosti. Dnešní projekt byla původně hermeneutická jednotka, bylo možné vytvořit „free code“, tedy kód volný, nezakotvený v datech. Stále je ještě možné vytvořit i „free quotation“, jako volný, kódu prostý úryvek. Na počáteční vývoj úzce spojený s potřebami výzkumníků vzpomíná Henier Legewie: „V této době také Thomas zavedl Rapid Prototyping jako princip vývoje ATLAS.ti, což znamená, že jsme jako uživatelé mohli dohlížet na vývoj programu od samého počátku a přizpůsobovat jeho funkce našim požadavkům na analýzu dat“ (Legewie et al., 2023, s. 13). Ne vždy se však muselo jednat o „dohlížení“. V polovině 90. let například proběhl spor o memo poznámky, které chtěl autor programu odstranit, proti čemuž se však mnozí uživatelé postavili (Konopásek, 1997, s. 52) a díky čemuž je možné memo poznámky v programu psát dodnes.

Později výrobce programu vytvořil uživatelské fórum na adrese <http://forum.atlasti.com/>. Fórum byl globální komunikační platformou výzkumníků užívajících program ve své práci. Do fóra bylo stále možné vkládat podněty k vývoji a funkcím programu, pro které v něm byla vyhrazena samostatná sekce. Co bylo ale důležitější byla komunitní funkce, kdy uživatelé sdíleli své zkušenosti s využitím programu při výzkumu. Ve vláknech se protínaly diskuse metodologické a technické, potkávali si lidé s různými zkušenostmi, hledali odpovídající řešení či funkcionalitu v programu pro své analytické úkony. Když si člověk nevěděl s něčím rady, mohl prostřednictvím fóra hledat mezi nadšenými uživateli programu po celém světě radu,

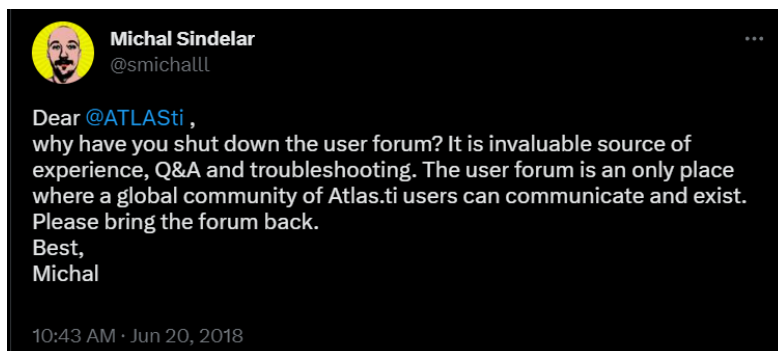
jak dál. Všechna vlákna byla ve fóru dostupná pro vyhledávání, často odpověď na položenou otázku již dávno existovala.

The screenshot shows the ATLAS.ti forum interface. At the top, there is a navigation bar with the ATLAS.ti logo and the tagline 'QUALITATIVE DATA ANALYSIS'. To the right, there are fields for 'User Name' and 'Password', along with 'Log in', 'Help', and 'Register' buttons. Below the navigation bar, there is a search bar and a 'New Posts' section with links to 'FAQ', 'Calendar', 'Forum Actions', and 'Quick Links'. The main content area is titled 'Forum' and includes a welcome message and a note that the forum is not a support channel. Below this, there is an 'Important Support Notice' section. The forum overview table lists several categories: 'General' (1,900 threads, 5,089 posts), 'Suggestions' (484 threads, 992 posts), 'XML' (21 threads, 54 posts), 'Archive 1999-2004' (2,847 threads, 6,780 posts), and 'QDA Methodology' (5 threads, 10 posts). At the bottom, there is a 'What's Going On?' section with 'ATLAS.ti Forum Statistics' (5,379 threads, 13,086 posts) and an 'Icon Legend' section.

Obrázek č. 1 Snímek uživatelského fóra z konce roku 2017 (web.archive.org)

Implicitní vlastností této komunikační platformy byla mnohost hlasů, horizontální struktura komunikace a otevřenost. V diskusích zaznívaly různé, rozmanité hlasy, od výzkumníků z rozličných oborů s různými zkušenostmi. Na fóru nebyla přítomná žádná implicitní hierarchie, kdy by někteří mluvčí měli od vlastníka fóra, výrobce programu, vyšší status, a jejich odpovědi by byly nadřazeny jiným. Ačkoliv na fóru mezi uživateli byli i zástupci výrobce programu, technicky byly jejich příspěvky rovnocenné příspěvkům ostatních uživatelů. Fórum bylo otevřené komukoliv, kdo se registroval, zároveň i jeho obsah byl volně přístupný. Ve stovkách a možná tisících vláken bylo naakumulované poznání, které bylo volně přístupné komukoliv.

Toto fórum výrobce bez náhrady zcela zrušil někdy v první polovině 2018. Bez jakékoliv diskuse bylo toto fórum odstraněno, včetně všech příspěvků, všech textů, které do něj stovky lidí vložili³.

Obrázek č. 2 Postesk autora článku nad zmizením uživatelského fóra. Zůstal bez reakce.

Namísto uživatelského fóra přišel výrobce programu v létě 2018 s komunikační platformou Slack. Tato platforma byla však již exkluzivní ve smyslu, že se do ní mohli přihlásit pouze certifikovaní školitelé ATLAS.ti. Brzy byl patrný propastný rozdíl v kvalitě obsahu oproti původnímu fóru. Dotazy pokládané některými certifikovanými školiteli byly školácké a elementární. Navíc většina uživatelů měla problém si osvojit používání slacku, s odpovídáním v rámci vláken nebo ve schopnosti se přidat k některému z tematických kanálů. Výrobce programu někdy koncem první poloviny roku 2020 zrušil posléze i tuto komunikační platformu.

Z pohledu komunikace s uživatelskou komunitou se ATLAS.ti výrazně proměnil. Výchozí nastavení spočívalo v jakési formě partnerské spolupráce a komunikační otevřenosti. Tato otevřenost se v průběhu času proměnila. Zásadní ránou pro výzkumnou komunitu bylo zrušení, pravděpodobně kompletní smazání uživatelského fóra, které představovalo do nějaké míry studnici vědění, databázi příběhů, řešení výzkumných potřeb a hledání odpovídajících řešení těchto potřeb v prostředí programu ATLAS.ti, případně za využití jiných nástrojů. Přechodem na Slack se tento trend utvrdil. Globální komunita uživatelů přišla o místo k diskusi a výměnu zkušeností, nová platforma byla již exkluzivní, přístupná pouze pro úzký okruh uživatelů, kteří byli zároveň držiteli certifikace od výrobce programu. Slack nikdy uživatelské fórum nebyl schopný nahradit, představoval však stále možnost komunikace mezi školiteli navzájem.

Zrušením Slacku nastalo dnešní, již zcela asymetrické nastavení komunikace mezi výrobcem programu a jeho uživateli. Toto nastavení je již zcela odlišné od toho výchozího, kdy výrobce programu aktivně vytvářel prostor pro komunikaci uživatelské komunity. Dnešní komunikace mezi výrobcem programu a jeho uživateli tak primárně probíhá přes anonymní uživatelskou podporu a „tickety“ přiřazené k řešení problémů uživatele.

³ Koncem roku 2017 se jednalo cca 5400 diskusních vláken a 13 tisíc příspěvků v těchto vláknech, viz <https://web.archive.org/web/20171118211342/http://forum.atlasti.com/>.

3 KOMENTÁŘ JAKO LAKMUSOVÝ PAPIREK VÝVOJE PROGRAMU

Badatel sám se na autorství těchto nových textů vůbec nepodílí jenom tím, že z cizích textů sestavuje mozaiku. Vždyť jsme to viděli: od samého počátku do nich sám vpisuje! Na okraje – ty skutečné, i ty virtuální – zaznamenává nejrůznější značky, vpisuje tam celá slova a věty, odstavce. To vše není něco okrajového, něco, co se vymyká zde líčené logice interpretace. Nejenom kombinováním útržků cizích promluv, ale také vlastním vpisováním, to jest vřazováním útržků vlastní sociologické promluvy, a dokonce i útržků sociologické promluvy dalších badatelů (vzpomeňme na knihy poházené po podlaze), se badatel podílí na zrodu nových textů. (Konopásek, 1997, s. 29)

Psaní komentářů je klíčovým aspektem pro interpretaci dat. Nebo ještě stručněji: psaní je klíčovým aspektem pro interpretaci a porozumění. Pedagogický směr kritického myšlení rovnou hlásí, že psaní je myšlení. Že je psaní pro analýzu dat klíčové předkládám jako axiom, který dál nebudu dokazovat.

Při práci v ATLAS.ti jsou první úrovně, kde je možné psát, komentáře různých objektů. V programu je možné komentovat snad téměř cokoli: úryvky, dokumenty, kódy, memo poznámky, síťové náhledy, propojení mezi úryvky (hyperlinky), propojení mezi kódy. Já se budu v následující kapitole soustředit na roli komentářů na úrovni úryvků a kódů. Zvláště komentáře úryvků z mého pohledu hrají v interpretaci dat prominentní roli pro induktivní přístupy k analýze dat.

Komentář úryvku má tu výhodu, že se jedná o nástroj používaný pravděpodobně nejméně stovky let. Při využití metody tužka-papír komentáři úryvku odpovídá vepsaná poznámka na okraj textu. Jedná se o něco, co je pro mnoho výzkumníků intuitivní a užitečné. Typicky se jedná o zachycení vlastní myšlenky, která souvisí s konkrétní textovou pasáží. Pasáž mohu podtrhnout (v ATLAS.ti vytvořím úryvek) a k ní si napsat myšlenku, pozorování, poznámku, která mi kdykoliv později osvětlí, z jakého důvodu jsem si tu kterou pasáž textu označil. Komentář úryvku je výborný, protože je pomalý a zanechává stopu. Komentář je mnou vyprodukovaným textem, který si zpětně mohu přečíst a případně jej upravit. A i když uběhne dlouhá doba, tu svou myšlenku navázanou na vyznačený text mám stále přístupnou, mohu zpětně zrekonstruovat, čím mi ten úryvek přišel zajímavý.

Troufnu si tvrdit, že psaní komentářů úryvků je podobné procesu otevřeného kódování v zakotvené teorii. Cílem otevřeného kódování není propasírovat rozhovory či jiná data skrze kódovací schéma a mít vše hned roztríděné do kategorií. Cílem otevřeného kódování, které se v ATLAS.ti může obejít zcela bez využití kódů, je budovat pomalé, opatrné porozumění datům. Zůstávat na úrovni úryvků, dat, pozorně je číst, a přikládat k nim malé kousky vlastního porozumění. Namísto unáhlené klasifikace a třídění do škatulek být s obsahem jednotlivých úryvků. Psáním komentářů k úryvkům, ať v procesu otevřeného kódování, nebo jinak, se mohu déle udržet v těsném kontaktu se samotnými daty, a porozumění vytvářet opatrně zespodu.

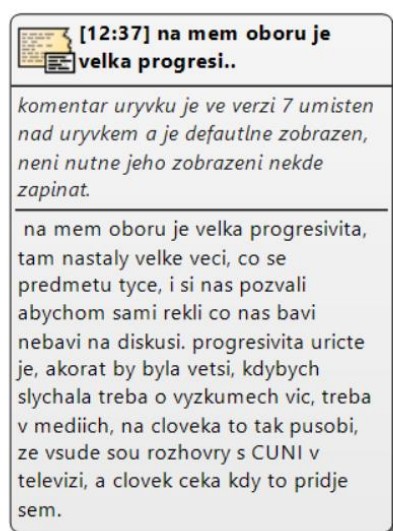
Užitečnost komentářů u kódů potom spočívá v možnosti zaznamenat si širší definici kategorie, její proměnu během zpracování dat, způsob využívání při kódování apod. Kódy jsou typicky heslovité, spíše stručně nazvané kategorie. Zatímco u kódů

deskriptivní povahy je jejich význam často zřejmý a není třeba jej zaznamenávat, více interpretativní či latentní kódy si zaslouží popsat, v čem spočívají.

Aby komentáře fungovaly, musí být přístupné. Jako uživatel potřebujete mít možnost si snadno znovu přečíst svůj komentář, a v případě okomentovaného úryvku, tak i samotný text okomentovaného úryvku. V následující části předvedu, jak se v průběhu verzí programu ATLAS.ti proměňovalo zobrazování komentářů, a to primárně u úryvků v síťových náhledech.

3.1 PROMĚNA PŘÍSTUPNOSTI KOMENTÁŘŮ ÚRYVKŮ V SÍŤOVÉM NÁHLEDU

Ve verzi 7 programu ATLAS.ti bylo možné v síťovém náhledu trvale změnit nastavení tak, aby se úryvek vždy zobrazoval s plným text a komentářem. Jakmile jste toto nastavení jednou uložili, nebylo třeba v projektu nic dále měnit, a v síťových náhledech v projektu se vám vždy zobrazil plný text úryvků včetně komentáře. Komentář je umístěn nad samotný text úryvku, vidíte vlastní text a pod ním hned úryvek.

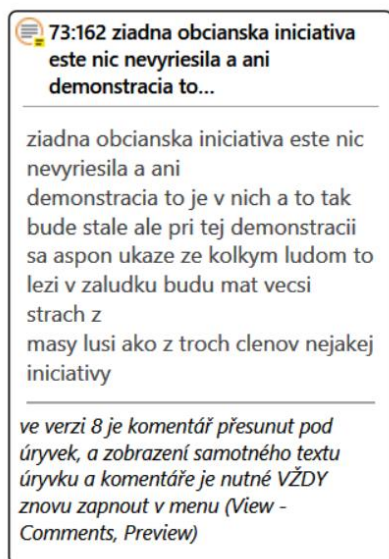

Obrázek č. 3 Úryvek v síťovém náhledu, verze 7

Další, osmá verze ATLAS.ti přinesla citelné změny v celém uspořádání a vnitřní architektuře programu. V *Margin Area* nastala změna indikace, že je úryvek okomentovaný. Nově se k úryvkům přidává jakýsi žlutý drobek, který představuje nepatrnou bublinku s textem⁴. V samotném síťovém náhledu je nyní třeba zapínat zobrazení plného textu úryvku a komentáře v nastavení síťového náhledu. Vždy pokaždé znovu, není možné nastavení uložit. Jakmile náhled zavřete, tak s novým otevřením si musíte opět zaškrtnout zobrazení komentáře a textu úryvku. Od verze osmé a dál až do dnes (2023) je výchozím nastavením nezobrazení ani textu úryvku, ani vašeho komentáře. Výchozím nastavení pro zobrazení úryvku je pouze jeho automaticky generovaný název odpovídající prvním několika slovům úryvku. Ve verzi osmé a všech následujících tak výrobce programu začíná v síťových náhledech skrývat jak text úryvků,

⁴ Nesnáze při ovládání tohoto drobků v margin area detailně popsal Zdeněk Konopásek (Konopásek, 2017).

tak vaše komentáře. Nově je pak komentář přesunut pod text úryvku. To sice nebrání jeho využitelnosti, ale naznačuje jakési odsunutí na konec objektu.

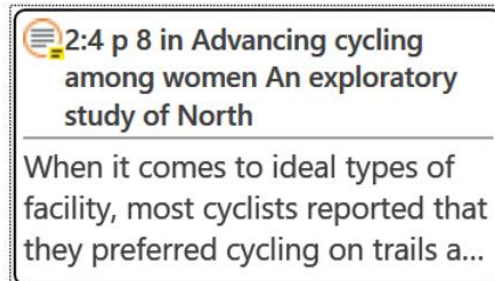
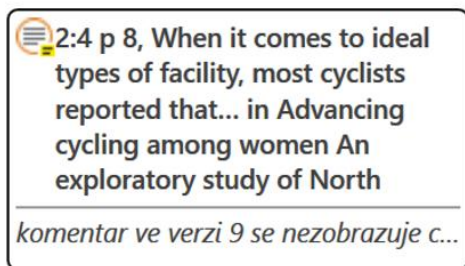
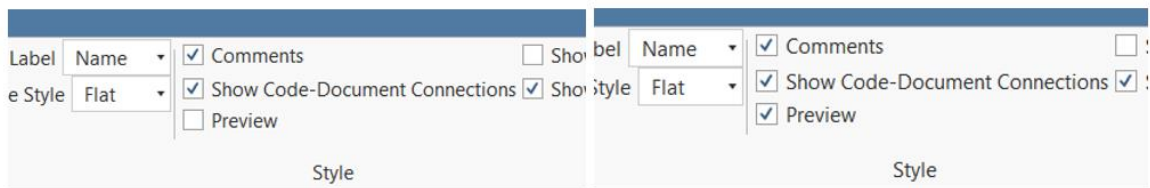

Obrázek č. 4 Úryvek v síťovém náhledu, verze 8

Devátá verze programu byla nikdy nevyřešenou pohromou pro práci s úryvků v síťových náhledech. Víceméně nebylo bez námahy možné zobrazit ani text úryvku, ani váš komentář. Při zaškrtnutí volby pro zobrazení komentáře se zobrazilo prvních pár slov komentáře. Při volbě zobrazení jak komentáře, tak textu úryvku (Preview), se zobrazily snad první tři krátké řádky úryvku, komentář vůbec.

Aby se ve verzi 9 uživatel v síťovém náhledu dobral obsahu dat a komentářů, které k němu vytvořil, musel manuálně měnit velikost úryvků. Což při větším počtem úryvků bylo velmi otravné. Při označení všech úryvků bylo sice možné jejich velikost měnit hromadně, ale každý úryvek a komentář má jiný rozsah, takže bylo nutné při hromadné změně změnit velikost tak, aby odpovídala tomu nejrozsáhlejšímu úryvku s komentářem. Což zase vedlo k nadrozměrnému roztažení kratších úryvků a zbytečnému zabírání prostoru náhledu. Výrobce programu tuto vadu nikdy ve verzi 9 neodstranil, i když jsem jej o to žádal⁵.

⁵ Možná jej o to žádalo více lidí, kdyby existovalo uživatelské fórum, bylo by to zřejmější.

Obrázek č. 5 Úryvek v síťovém náhledu, verze 9. ATLAS.ti vám nezobrazí k čtení ani text úryvku, ani váš komentář. Musíte si to odpracovat manuální změnou velikosti úryvku v náhledu.

Verze 22 a 23 konečně přinesly nápravu, a téměř návrat k funkčnosti z verze osmé. Volby v nastavení náhledu pro zobrazení komentáře a textu úryvku téměř fungují. Téměř. Z úryvku i z komentáře ATLAS.ti zobrazí prvních několik řádků, následují tři tečky a zbytek je skryt. Pro zobrazení celého textu úryvku a komentáře je nutné manuálně změnit velikost úryvku.

☰ 24:2 p 3 in The Pros and Cons of Data Analysis Software for QR

Researchers have expressed concern that using QDAS packages may result in: a focus on quantity instead of meaning, homogenisation of qualitative data analysis approaches, a privileging of coding and retrieval methods, distancing of the researcher from...

komentář k úryvku ve verzi 23; již jej není možné vložit dvojklikem na úryvek v margin area, to nyní spustí dialog kódování. Z komentáře je z...

☰ 24:2 p 3 in The Pros and Cons of Data Analysis Software for QR

Researchers have expressed concern that using QDAS packages may result in: a focus on quantity instead of meaning, homogenisation of qualitative data analysis approaches, a privileging of coding and retrieval methods, distancing of the researcher from the data, inappropriate use of technology, time consumed in learning to use computer packages, pressures or expectations that all qualitative researchers will use them, and increased commercialism.

komentář k úryvku ve verzi 23; již jej není možné vložit dvojklikem na úryvek v margin area, to nyní spustí dialog kódování. Z komentáře je zobrazen pouze částečný obsah v závislosti na tom, zda je zvoleno i zobrazení textu úryvku.

Obrázek č. 6 Úryvky v síťovém náhledu, verze 23. Vlevo zobrazení po zaškrtnutí View – Comments, Preview, vpravo po manuální změně velikosti.

Existuje, tedy spíše existoval způsob, jak obejít snahu výrobce programu upozadovat komentáře úryvků kamsi do pozadí. Při třídění a komentování úryvků v síťovém náhledu bylo možné komentovat úryvky bez použití samotného komentáře, ale za použití názvu úryvku. Tento přístup má dvě významné výhody. První je rychlost, v síťovém náhledu stačí označit úryvek, stisknout klávesu F2, tím je spuštěno přejmenování, a můžete rovnou psát komentář. Stiskem klávesy Enter se automaticky změna názvu úryvku potvrdí a uloží. Výsledkem je úryvek, ve kterém vidíte svůj komentář výrazně a přístupně hned svrchu úryvku. Limitem tohoto přístupu je využitelnost pouze v síťových náhledech, nikde jinde tento komentář zachycený v názvu úryvku není moc přístupný.

9:3 VYUŽITÍ NÁZVU ÚRYVKU PRO KOMENTÁŘ NAMÍSTO K TOMU DEDIKOVANÉ FUNKCE V PROGRAMU

When conditions preclude children and older adults traveling independently, including by bicycle, it is more often women who serve the travel needs of other family and community members (Gossen and Purvis 2005).

Tato možnost ale dobře funguje pouze do osmé verze programu. Od devítky výše ATLAS.ti automaticky zapleveluje název úryvku v síťovém náhledu zepředu označením strany, kde se úryvek v dokumentu nachází, a ze zezadu kompletním názvem dokumentu, ze kterého úryvek pochází.

21:1 p 5, DESIGN PROGRAMU MUZE OVLIVNOVAT NEBO DOKONCE DIKTOVAT ANALYTICKÝ PROCES in Computers and Qualitative Data Analysis Paper, Pens and Highlighters vs screen mouse and keyboard

Some researchers' greatest fear about CAQDAS is that the software's implicit design might influence, or worse, somehow dictate the analyt...

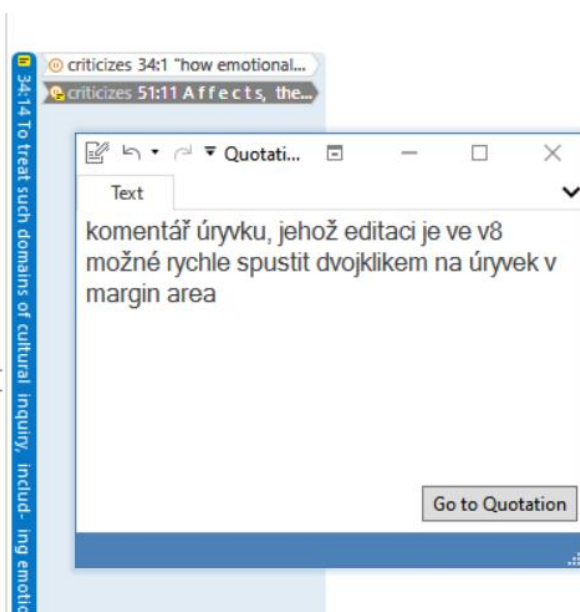
3.2 KÓDOVÁNÍ NAMÍSTO EDITACE KOMENTÁŘE

S verzí programu 9 přišla i změna funkcionality při dvojklik na úryvek v Margin Area. Dvojklikem na modrou stužku indikující úryvek bylo možné dříve, nejméně ve verzích sedm a osm, otevřít a upravovat komentář úryvku. Tato nenápadná funkcionality usnadňovala psaní komentářů k úryvkům tím, že zjednodušovala proces tvorby komentářů. Nebylo třeba v menu hledat žádné tlačítko či pravým tlačítkem klikat na úryvek a z kontextového menu vybírat příslušný příkaz. Dvojklik a bylo možné hned psát komentář.

...to function as intermediate constructs, as sur-
 es thereof, which function to mystify the relationships
 ass. [To treat such domains of cultural inquiry, includ-
 sets of ethnographic information, each of which may
 meaning in the other, seems a form of chasing one's
 become subsumed to the concept of person as cultur-
 ning of one subject in terms of others within the same
 simply risk circularity, it restricts our ability to ask
 ns about the subjects of concern, including their bases

DIALOGY

ily forms. Culture itself is not, of course, self-sustain-

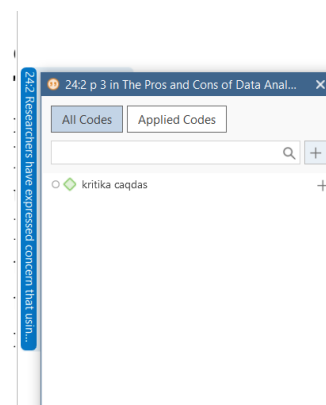

Obrázek č. 7 Chování programu v8 při dvojkliku na úryvek v Margin Area.

Od verze devět bylo toto chování změněno. Dvojklikem na úryvek v Margin Area se nově spouští proces kódování. Funkcionalita, která dříve byla vyhrazena pro spíše pomalé budování porozumění datům skrze záznam vlastních myšlenek, je nově nahrazena výzvou ke klasifikaci úryvku do kategorií. Tato technická změna je zároveň změnou související s přístupem k interpretaci dat. Nástroj důležitý pro induktivní přístupy v analýze dat je upozaděn, a namísto něj výrobce programu vkládá nástroj pro deduktivní přístup k analýze dat.

attention to the fit between methods and the assistance provided by the QDAS.

Researchers have expressed concern that using QDAS packages may result in: a focus on quantity instead of meaning, homogenisation of qualitative data analysis approaches, a privileging of coding and retrieval methods, distancing of the researcher from the data, inappropriate use of technology, time consumed in learning to use computer packages, pressures or expectations that all qualitative researchers will use them, and increased commercialism.

Obrázek č. 8 Chování programu při dvojkliku na úryvek od verze 9 a výše.

V programu ATLAS.ti nikdy nebyl problém řekněme dynamicky kódovat. Historicky, alespoň co mi mé zkušenosti dovolují zrekonstruovat, bylo nejméně od verze 6 možné kódovat stylem Drag & Drop, tedy přetahováním kódů ze správce kódů přímo na úryvek v Margin Area. Takto bylo možné kódovat i hromadně označením a přetažením vícera kódů. Od verze 8 pak bylo možné pro tento styl práce využít levý sloupec Explore a rozbalení kódů, anebo si do tohoto sloupce navolit zobrazení zjednodušeného správce kódů (Home – Navigator – Codes), a přetahovat kódy do dokumentu z tohoto sloupce. Nově vytvořený kódovací dialog tak nepřináší žádnou novou užitnou hodnotu, to co dělá, bylo možné dělat již dříve, a dokonce lépe. Při spuštění nového kódovacího dialogu se

otevře okýnko zobrazující kolem patnácti kódů, a buď v něm musíte vyhledávat v poli pro vyhledávání, nebo skrolovat, nebo si okýnko zvětšit. Zobrazení kódů v levém sloupci nabízí při kódování vždy větší přehlednost než nový kódovací dialog.

Nová funkcionality tak nepřinášejí nic nutně nového nebo užitečného, bohužel ale byla do programu začleněna na úkor přístupnosti psaní komentářů. Když chcete nyní okomentovat úryvek, musíte činit kroky navíc. Klinout pravým na úryvek v Margin Area, v menu vybrat Edit Comment, a následně přejít kurzorem myši do okna komentáře, které se vám otevřelo v místě, kde bylo naposledy, takže musíte znovu cestovat kurzorem myši do okna někde na obrazovce. Jak je tento postup frustrující demonstruje krásná jednoduchost ve verzi 8. Dvojklik na úryvek automaticky spustí editaci komentáře, jejíž okno se otevře hned vedle samotného úryvku, vždy na stejném místě vůči komentovanému úryvku.

Komentáře úryvků představují lakmusový papírek trendu změn v programu ATLAS.ti. Z pohledu induktivního přístupu k analýze dat byl ATLAS.ti na vrcholu někdy na přelomu verzí sedm a osm. V průběhu verzí programu jsou postupně komentáře úryvků a přístup k jejich editaci upozadovány, stávají se pro uživatele méně přístupné. V jednom případě pak byla možnost komentovat přímo nahrazena spuštěním dialogu ke kódování úryvku.

4 STATEČNÝ NOVÝ SVĚT KÓDOVÁNÍ PODLE ATLAS.TI

4.1 POKUS DEFINOVAT KÓDOVÁNÍ AUTOREM

Poslední příkladem proměny programu ATLAS.ti budu demonstrovat nad procesem kódování, pro který výrobce programu postupně vymezuje implicitní mantinely. Abych změny v programu mohl podchytit, nejdřív si sám pro sebe musím definovat, co kódováním rozumím, jak jej chápu.

Co je to kódování? Snaha definovat kódování je především past, do které se hodlám nyní lapit. Kódování je interpretace a analýza dat. Skrze proces kódování se mohu dostat od konkrétního na úrovni jednotlivých podtržení v textu k více abstraktnímu, konceptuálnímu, týkajícímu se nějakého podobného či souvisejícího obsahu napříč daty.

Kódování musí souviset s výzkumnou otázkou, a může zpětně formulaci výzkumné otázky upravovat. Skrze kódy, kategorie, témata, uchopuji konkrétní segmenty dat, které jsou relevantní pro zodpovězení výzkumné otázky. Otázka relevance je klíčová a souvisí s ikonickou funkcí ATLAS.ti přítomnou ještě ve verzi 7 „Relevant Text Search.“ Cílem výzkumného úsilí je podat výpověď o předmětu zkoumání. Jak předmětu zkoumání rozumím souvisí s výzkumným designem, výzkumnými zkušenostmi, porozuměním tématu, nasbíranými daty. Kvalitativní výzkum je typicky cirkulární povahy a porozumění nasbíraným datům může zpětně ovlivňovat výchozí očekávání a formulaci výzkumné otázky. Kritéria relevance jsou proměnlivá a závislá na výzkumném procesu. Co je relevantní závisí i na fázi výzkumu a povaze výzkumu. Je bezpečné říct, že neexistují univerzální kritéria relevance, a zároveň musí být výzkumník schopný si zvolená kritéria relevance obhájit a přesvědčivě je zdůvodnit.

Proces kódování je možné vymezit i negativně. Používání vágních či nejasných kódů bude zmatečné pro výzkumníka. Člověk by u každého kódu měl mít jasno, co tou kategorií rozumí, jak ji chce používat, jaký je její význam. Pro zaznamenání si těchto vlastností,

myšlenek, popisu konceptu, je možné a doporučeníhodné využívat komentáře ke kódům. U každého kódu by mělo být jasné, jak vznikl, proč jej člověk používá, kde se vzal. Zase je možné tuto informaci si zachytit v komentáři kódu. U každého kódu by měl být alespoň trochu naznačen vztah k výzkumné otázce, jak je daná kategorie relevantní. Není nutné se hrnout k závěrům a interpretaci, ale je užitečné držet vytvořené kódy poblíž červené linie výzkumné otázky, která se line napříč daty a výzkumným procesem.

Zásadní vlastností pro kódování je pak obhajitelnost přiřazení vybrané kategorie k úryvku. Mezi obsahem úryvku a povahou kódu musí existovat vztah. Kód je technicky vzato atributem přiřazeným k úryvku, okódováním úryvku říkáme, že tento úryvek má tuto vlastnost, obsahuje tento prvek, jež je reprezentovaný kódem. Jinými slovy, nemůžu přiřazovat kódy k úryvkům jen tak nazdařbůh, musím při kódování vidět, číst, rozpoznat v úryvku to, co u něj hodlám okódovat.

Kódování je pracné, časově náročné, mentálně namáhavé. Při tvorbě kategorií si musím lámat hlavu nad daty, nad literaturou, nad výzkumnou otázkou. Kódování je interpretace, vytvořením kódovacího schématu a jeho převyprávěním se posouvám z úrovně jednotlivých kousků dat na úroveň obecnou, konceptuální, kdy předkládám publiku širší porozumění založené na datech. Samotný proces lámání si hlavy provází řada rozhodnutí a slepých uliček. Jakým konkrétním způsobem jsem si lámal hlavu představuje metodologický postup, který je vhodné zachytit do rozmanitých memo poznámek, aby byl člověk schopný zpětně zrekonstruovat, jak došel ke svým závěrům. Žádné „to mi z toho vylezlo“ neplatí, pro přesvědčivost a věrohodnost závěrů je nutné být schopen zrekonstruovat proces a tento si obhájit.

4.2 ŠEST DRUHŮ KÓDŮ V ATLAS.TI

Nyní, když mám položeny základy toho, jak rozumím kódování, mohu rozebrat, jak ke kódování přistupuje výrobce programu ATLAS.ti.

Tradičně byla práce s kódy v programu velmi flexibilní. Kód jako objekt byl stavebním kamenem kódovacího schématu bez další specifikace, zda tento kámen patří do základů, do přízemí, či prvního patra. Pokud bylo třeba vyjádřit vztahy mezi kódy, ať už nadřazenosti či podřazenosti, či jiné povahy, bylo možné kódy mezi sebou propojit buď za použití jednoho z předdefinovaných vztahů, nebo si vytvořit vztah vlastní. Samotné vyjádření, že jedna kategorie je nadřazená jiné, je totiž akt interpretace, nikoliv něco samozřejmého, pro co by měl být v programu speciální nástroj. Pokud jste tyto vztahy chtěli vyjádřit a zaznamenat, jednoduše to bylo možné za využití síťového náhledu a propojení kódů mezi sebou. Akt interpretace, pro který si můžete uložit specifický síťový náhled a mít pro tento úkon stopu v projektu.

Ve verzích 7 a 8 bylo ještě možné vytvářet rodiny či skupiny kódů, a dále super kód, respektive Smart Code. Funkce těchto nástrojů byly ještě jakž takž srozumitelné. Skupiny (do verze 7 rodiny) kódů představují jakési kódování kódů, přidáním kódu do skupiny kódů přidáváte k tomuto kódu atribut reprezentovaný názvem skupiny. Nejedná se o náhradu vyjádření hierarchie ve smyslu, že je skupina nadřazená jednotlivému kódu, a že mezi nimi v tomto smyslu existuje kvalitativní, interpretovatelný vztah. Jedná se spíš o pomocnou techniku, pomocí které mohou odlišit různé skupiny kódů mezi sebou, případně kterou mohou použít při formulaci dotazu do databáze úryvku při využití nástroje Query Tool. Smart Code je pak svým názvem poněkud zavádějící, protože se

jedná nikoliv o kód, který by bylo možné přiřazovat k datům, ale o dotaz do databáze úryvků za použití definice podle kombinace různých (skupin) kódů a dokumentů či jejich vlastností.

V posledních letech však výrobce programu začal zavádět další funkcionality do správce kódů. Aktuálně (verze 23) můžete v ATLAS.ti vytvářet:

- kódy (Code),
- skupiny kódů (Code Group),
- kategorie kódů (Category Code),
- adresáře kódů (Code Folder),
- chytré kódy (Smart Codes),
- chytré skupiny kódů (Smart Code Group).

Tento vývoj pro proces kódování znamená, že v programu nastává reifikace specifických úkonů při procesu kódování. Pokud při analýze dat chcete vytvořit obecnější kategorii, která bude zahrnovat nějaké dílčí aspekty, pak je to v pořádku, a vždy jste měli možnost tento akt interpretace provést pomocí spojení kódů mezi sebou. Je ale tento úkon natolik obecný a samozřejmý, že si zaslouží vlastní nástroj v programu? Těžko říct, nicméně se tímto úkonem, který bude obecný a samozřejmý, začne stávat díky jeho zabudování do samotného programu. Zvláště u uživatelů programu, kteří postrádají solidní metodologické základy a zkušenosti s kvalitativním výzkumem, bude přítomnost takové funkcionality výrazně návodná. Aha, kategorie kódů, takže jaké kódy dám do jaké kategorie?

Vytvářet kategorie kódů bylo možné i dříve. Stejně tak bylo možné využívat skupiny kódů jako jakési adresáře na kódy. Tyto volby, které musel výzkumník dříve udělat samostatně, mít k nim důvod, jsou nyní automaticky vloženy do prostředí programu. Dříve se jednalo o úkony, který byly volitelné v závislosti na interpretaci dat; dnes tyto úkony nabízí sám program.

Za jakým účelem potom výrobce programu zavedl adresáře kódů či chytré skupiny kódů zůstává nejasné. Oporu v žádném metodologickém přístupu tyto termíny nemají, zároveň výrobce nepředvádí žádný typický use-case pro jejich využití. Dříve bylo možné vystačit s existujícími nástroji, pro třídění kódů do skupin či adresářů bylo možné využívat skupiny kódů. Pro vytvoření chytré skupiny kódů stačilo skrze Query Tool nakombinovat více chytrých kódů do jednoho nového. Tyto inovace tak nejsou žádnými inovacemi, nepřinášejí nic nového, co by dříve nebylo možné. Co však přinášejí je zvěcnění konkrétních úkonů do kontextových menu a ovládacích prvků programu, což vytváří dojem, zvláště mezi méně ostřílenými výzkumníky, že se jedná o něco důležitého pro kódování. Jako lektor jsem během kurzů ATLAS.ti již strávil hodiny vysvětlováním, k čemu něco takového slouží, či spíše neslouží, a že je nejlepší si toho vůbec nevšímat a raději se řídit vlastními výzkumnými potřebami než tím, co program nabízí.

4.3 ATLAS.TI OKÓDUJE VAŠE DATA ZA VÁS

Od verze 9 výše výrobce programu začal implementovat různá řešení pro strojovou interpretaci dat. Víceméně nastal úplný rozkol mezi děláním výzkumu podle pravidel vědecké práce a tím, co začal ATLAS.ti svým uživatelům nabízet. Snad každá nová

inovace hlasitě oznamovaná výrobcem softwaru postrádá metodologické ospravedlnění a využitelnost ve vědecké práci.

Vzhledem k tomu, jak přítomnost těchto nových nástrojů vypadá v prostředí programu nyní samozřejmě, je nutné demonstrovat arbitrárnost a nesamozřejmost těchto nástrojů. Postupně stručně rozeberu tyto prvky v programu:

- Concepts
- Opinion Mining
- Named Entity Recognition
- Sentiment Analysis
- AI Coding

Co je koncept je v sociálních vědách definované. Koncept je nějaká abstrakce popisující, co se v nějakém užším výseku světa děje. Koncept je popis, vysvětlení. Koncept je stavební kámen teorie. Můžeme mít třeba Teorii jednání od Pierra Bourdieu, v níž nalezneme koncept různých kapitolů, sociálního pole, habitusu. Případně můžeme mluvit o konceptualizaci při analýze dat, kdy se posouváme z úrovně úryvků, jednotlivých segmentů dál, do abstraktnější roviny, kdy začínáme uvažovat také na úrovni kategorií a vztahů mezi nimi. Procesem konceptualizace chceme ideálně dospět k formulaci odpovědi na výzkumnou otázku. S termínem koncept nelze pracovat zcela libovolně bez ohledu na pravidla vědecké práce.

Při otevření dokumentu v programu ATLAS.ti můžete v menu dokumentu v sekci "Explore & Analyze" stisknout tlačítko „Concepts“. Výstupem je řekněme něco jako frekvenční tabulka prezentující četnost výskytu slov a jejich kombinací. S konceptem v sociálních vědách tento nástroj nemá vůbec nic společného. Zatímco vědecký koncept je něco promyšleného, vystavěného, zdůvodněného, ověřovaného, diskutovaného, kritizovaného, obhajovaného, zpochybňovaného, koncept v programu ATLAS.ti je číselnou informací o četnosti výskytu nějakého slova v dokumentu (či skupině dokumentů, či skupině úryvků).

Co je na tomto, a na všech dalších podobných nástrojích škodlivé, že samotnou svou přítomností vnucují uživateli způsob, jak přistupovat k datům a rozumět výzkumu. V případě tohoto nástrojů je škodlivost umocněna tím, že jeho název, „Concepts“, má své místo ve vědeckém paradigmatu. ATLAS.ti si půjčuje vědecký termín, ale schovává za něj povrchní operaci, která je založena na počítání typu dlaždic na fasádě slov.

Dalšími jsou nástroje Sentiment Analysis a Opinion Mining, které jsou spolu provázané. Výstupem těchto nástrojů je rozlišení úryvků podle sentimentu a obsahu, ke kterému se tento sentiment vztahuje. Budete tak mít například úryvek označený kódem „Sentiment: Negative“ a „Opinion Mining: country“. Co je to sentiment? Co je to analýza sentimentu? V sociálních vědách žádný koncept sentimentu neexistuje. Jak ATLAS.ti definuje sentiment a jeho relevantnost? Netušíme, výrobce programu k tomu uvádí pouze následující: „Sentiment analysis is the interpretation and classification of emotions (positive, negative and neutral) within text data using text analysis techniques“ (ATLAS.ti, 2023a).

S touto dvojicí nástrojů se pojí dva problémy, první řekněme technický, a druhý zásadnější povahy metodologický. Za prvé, jedná se o další z řady nástrojů, který pracuje na úrovni fasády slov. Za nástrojem stojí nevyřčený předpoklad, že zjevný význam slov

odpovídá významu, který je relevantní pro výzkumníka. Existují druhy dat, kde se hledaný, zkoumaný význam opravdu nachází na povrchu slov, kdy zjevný význam odpovídá sledovanému významu, může se jednat například o zdravotnické zprávy. Zároveň není možné z tohoto předpokladu dělat univerzální předpoklad pro všechny druhy dat. Význam a jeho popis je výsledkem interpretace, porozumění datům, význam může být vnořen do odstavců, mezi řádky, do metafor, do ironie, do zkušeností, do prožívání. Identifikace významu pouze na úrovni povrchu slov je třeskutě redukcionistická vzhledem ke složitosti světa.

THE TIGER

Tiger, tiger, burning bright
 In the forest of the night,
 What immortal hand or eye
 Could frame thy fearful symmetry?

In what distant deeps or skies
 Burnt the fire of thine eyes?
 On what wings dare he aspire?
 What the hand dare seize the fire?

And what shoulder and what art
 Could twist the sinews of thy heart?
 And, when thy heart began to beat,
 What dread hand and what dread feet?

What the hammer? what the chain?
 In what furnace was thy brain?
 What the anvil? what dread grasp
 Dare its deadly terrors clasp?

When the stars threw down their spears,
 And watered heaven with their tears,
 Did he smile his work to see?
 Did he who made the lamb make thee?

Tiger, tiger, burning bright
 In the forests of the night,
 What immortal hand or eye
 Dare frame thy fearful symmetry?

The screenshot shows a vertical list of sentiment analysis results for different lines of the poem. Each result is displayed in a light blue box with a diamond icon and a label. The results are as follows:

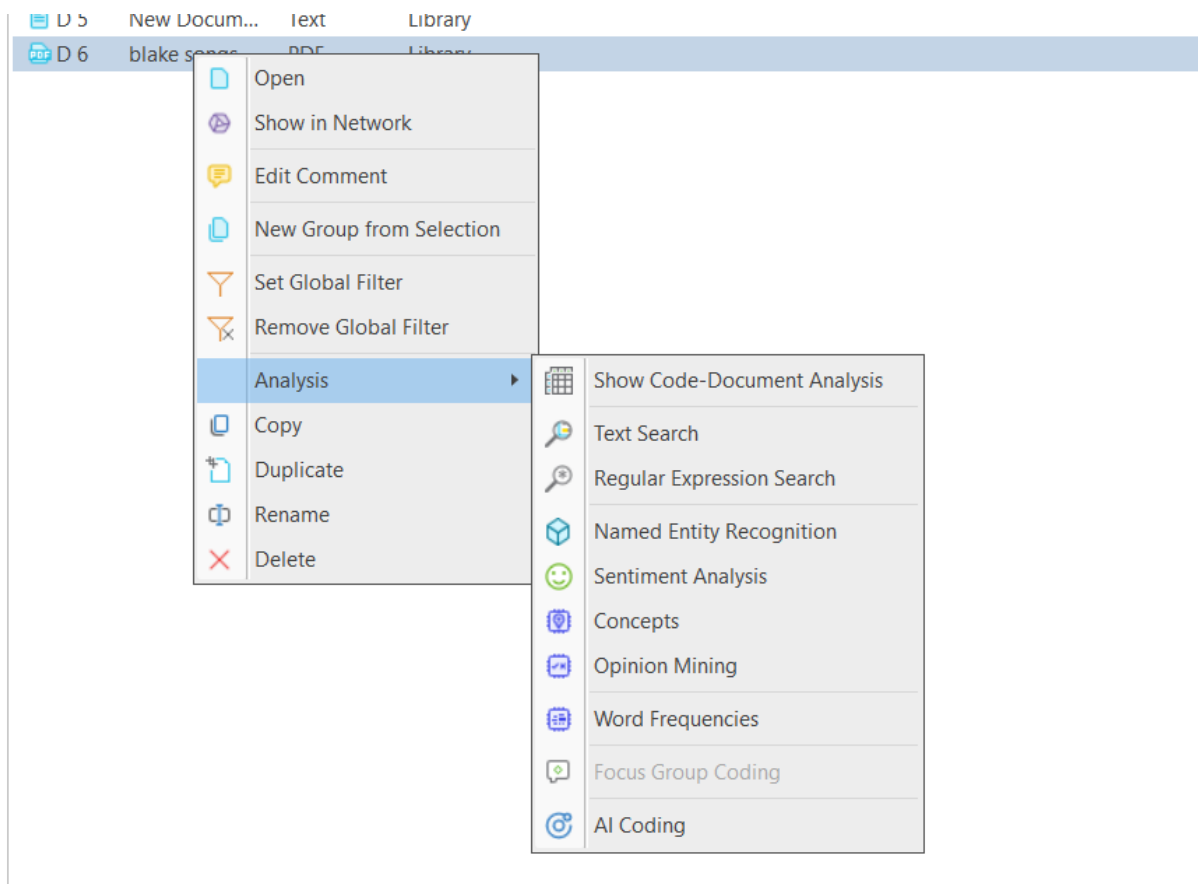
- Line 1: Sentiment: Negative
- Line 2: Sentiment: Negative
- Line 3: Sentiment: Negative
- Line 4: Sentiment: Neutral
- Line 5: Sentiment: Neutral
- Line 6: Sentiment: Negative
- Line 7: Sentiment: Negative
- Line 8: Sentiment: Negative
- Line 9: Sentiment: Positive
- Line 10: Sentiment: Negative
- Line 11: Arts and humanities: Beauty
- Line 12: Human Emotions/Qualities: Q...
- Line 13: Negative Emotions or Experien...
- Line 14: Negative Emotions or Experien...
- Line 15: Sentiment: Negative

Obrázek č. 9 Výstup nástrojů Sentiment Analysis a AI Coding programu ATLAS.ti v23 na příkladu poezie (William Blake, The Tiger).

Druhý problém s těmito nástroji spočívá opět ve zvěčňování nějakých konkrétních úkonů. ATLAS.ti integruje do různých nabídek tyto nástroje jako něco související s analýzou. Ve skutečnosti ale ATLAS.ti arbitrárně vytváří nějaké nástroje nesouvisející s vědeckou praxí, které následně uživatelé prezentuje jako dostupné nástroje pro analýzu dat. Opět platí, že zkušenosti výzkumníci nad tím mávnou rukou. Nicméně řada lidí, a na základě svých lektorských zkušeností bych si troufl tvrdit, že se bude jednat o většinu uživatelů programu, nedisponuje solidním tréninkem a praxí v některém

z metodologických přístupů kvalitativní analýzy dat. Zařazením těchto nástrojů do nabídky ATLAS.ti tyto nástroje uživateli vnucuje. Ten je vidí, má je před sebou, může si je vyzkoušet, vidí nějaké výstupy, začne nad těmi výstupy přemýšlet, lámat si hlavu nad tím, jak k tomu ten program přišel, zda to odpovídá, co neodpovídá, jestli je tady opravdu sentiment negativní či pozitivní atd. Najednou člověk neřeší a neláme si hlavu nad svým výzkumným problémem, ale jeho pozornost okupují nástroje programu a jejich výstupy.

A to je prostě špatně. Já nevím, zda by někdy někoho napadlo dělat něco jako analýzu sentimentu, protože moc netuším, co to je, k čemu je to dobré, jakým způsobem je to pro koho či pro co relevantní. Vystudoval jsem sociologii, politologii, psychologii, v akademickém prostředí strávil 11 let, aplikovaný výzkum dělám víc než dekádu. S žádnou analýzou sentimentu jsem se nikdy nesetkal. Poprvé jsem se s tím začal setkávat až během vedení kurzů ATLAS.ti potom, co to výrobce programu zavedl. Tehdy jsem nad tím musel začít přemýšlet a vysvětlovat účastníkům kurzu, o co se jedná, jak to funguje, k čemu je to využitelné. Najednou změna v software vede k tomu, že se diskutuje o relevanci analýzy sentimentu, aniž by bylo vůbec jasné, co to ten sentiment je a proč bychom o něm měli přemýšlet.

Obrázek č. 10 Ve verzi 23 již výrobce programu nabízí celou řadu nástrojů pro analýzu dat. Srovnejte s kritikou CAQDAS z úvodu, kdy jeden z bodů popisuje, že programy budou ovlivňovat či dokonce diktovat, jak se má dělat analýza.

Podobně jako se Sentiment Analysis a Opinion Mining je to s nástrojem Named Entity Recognition. Výstupem tohoto nástroje je přiřazení kódů k úryvkům podle toho, jak ATLAS.ti vyhodnotí obsah úryvku. Z nějakého důvodu se výrobce programu rozhodl, že

má smysl třídit úryvky do kategorií podle toho, zda se v nich vyskytuje nějaká osoba, místo, organizace, nebo něco z kategorie různé (Miscellaneous). Opět se s tímto nástrojem pojí stejné problémy jako jsem popsal výše. Za prvé, nástroj klouže po povrchu slov, a v tomto případě spíš uklouzává a výsledky jsou spíše náhodné⁶. Za druhé: proč ATLAS.ti vnucuje tyto kategorie uživateli? Kdo a proč se rozhodl, že jsou natolik univerzálně relevantní, že je nutné je natvrdo nakódovat do programu a nabídnout uživateli? Nyní se jedná o část nabídky pro analýzu dat, a budu se již opakovat, tímto dochází k reifikaci arbitrárně zvolených kategorií jako relevantních pro analýzu dat.

4.4 AI CODING

The graphic features a large, light-colored circular shape with a dotted border. At the top center is the ATLAS.ti logo, a stylized 'A' and 'T' intertwined. Below the logo, the text 'AI Coding Beta' is written in a bold, sans-serif font. Underneath that, in a smaller font, it says 'Powered by OpenAI'. The main message, 'Say goodbye to endless manual coding and hello to AI-driven assistance on autopilot – powered by OpenAI.', is centered in a medium-sized font. At the bottom of the circle, there are three icons: a speedometer, a gear, and an eye. Below each icon is a heading and a short paragraph describing the benefit.

10x Analysis Speed
Fully automated code proposals take the grunt work out of your hands, so you can focus on refinement and analysis.

Improved Accuracy
AI-assisted coding can help you reduce human error and increase the reliability of the analysis.

Enhanced Insights
Uncover deeper insights and patterns in your data that may have been missed using manual coding methods.

10x vyšší rychlost analýzy

Plně automatické návrhy kódů zbaví vaše ruce namáhavé práce, takže se můžete soustředit na doladění a analýzu.

Vylepšená přesnost

Kódování podpořené umělou inteligencí vám pomůže zredukovat faktor lidské chyby z vyšší spolehlivost analýzy.

Rozšířený vhled

Odhalte hlubší vhledy a vzorce ve svých datech, které mohly být přehlédnuty při použití manuálních metod kódování. (ATLAS.ti, 2023b)

S verzí 23 programu přišel výrobce s inovací spočívající v kódování pomocí umělé inteligence (AI). Kódování s pomocí AI má uživateli výrazně zrychlit práci, zvýšit jeho přesnost díky redukci lidského chybování a podpořit hlubší vhled do dat.

⁶ Na proslovu Putina z 30. září 2022 (<http://www.en.kremlin.ru/events/president/transcripts/69465>) Rusy a Ukrajince (Russians, Ukrainians) řadí mezi organizace, Záporoží (Zaporozhye) mezi osoby atd.

Kde začít. Já nevím kde začít s vysvětlováním, jak je toto celé špatně. Popořadě, kódování bytostně souvisí s řešením výzkumné otázky. Kódování je fluidní, proměnlivý, citlivý proces, závislý na výzkumném designu, datech, výzkumné otázce, práci výzkumníka. Kódy samotné mají genezi, definici, vlastnosti, jedná se o abstraktnější kategorie, v čem tak abstraktnost spočívá je nutné opsat, vysvětlit, promyslet. Samotné kódování je proces analýzy a interpretace dat. Pokud ke kousku dat přiřazuji nějakou kategorii, již tímto interpretuji, když říkám, že v této větě, v této výpovědi, v tomto vizuálním záznamu, se nachází nějaká vlastnost, typ obsahu. Není to tak, že by bylo třeba nejdřív kódovat, a teprve až potom dělat analýzu a interpretaci. Kódování sice může být repetitivní a únavné, ale vždy se bude jednat o praxi interpretace.

Kódování je pak především výzkumníkova práce, během které člověk čte data, může nejen přiřazovat kategorie, ale také komentovat, být překvapený, dělat si poznámky, revidovat existující kódy, lámat si hlavu nad obsahem a souvislostmi uvnitř dat a mezi daty a výzkumnou otázkou. Během kódování se vytváří porozumění. Porozumění je předpokladem pro interpretaci, analýzu, sepsání výzkumné zprávy a odpovězení na výzkumnou otázku.

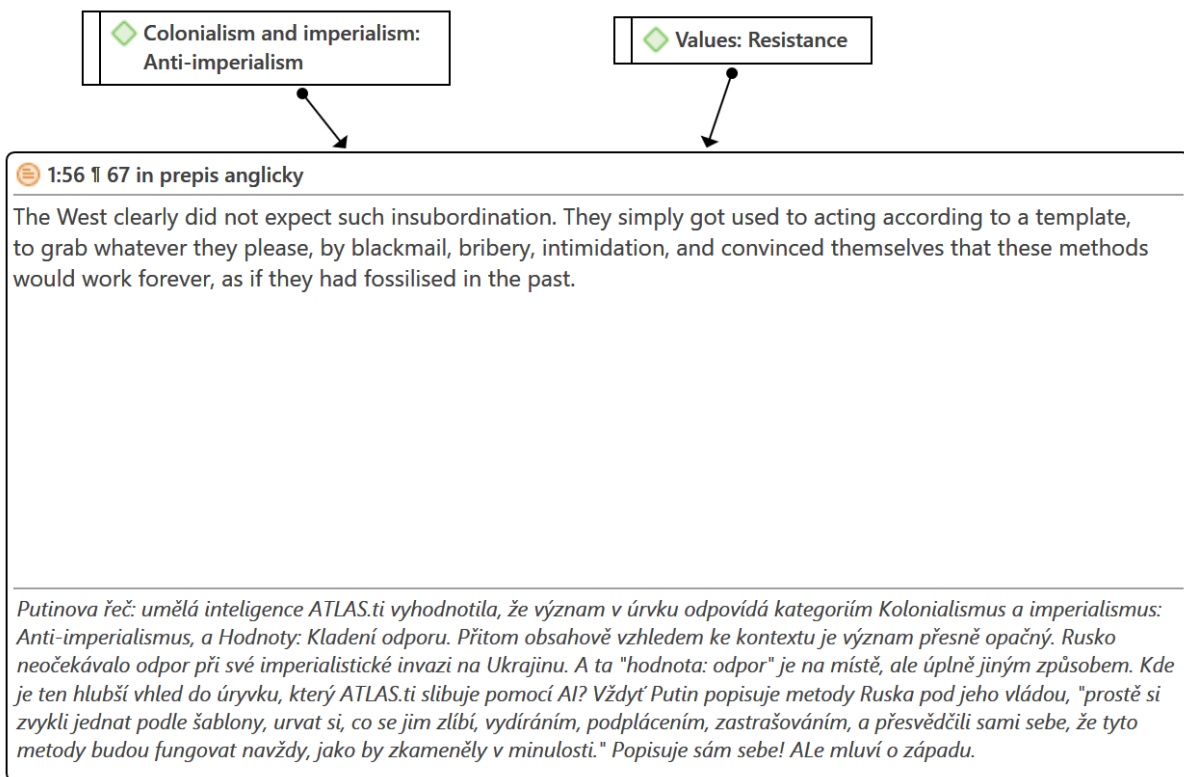
ATLAS.ti nově předkládá zcela jiný pohled na kódování. ATLAS.ti definuje kódování jako něco otravného, namáhavého, u čeho člověk nadělá chyby, a během čehož člověk nezíská hlubší vhled do dat a uteče mu důležitý závěr. ATLAS.ti vám s tím ale pomůže, nabízí vám umělou inteligenci, která data okóduje za vás a lépe než vy, a zároveň jí neuteče cenné pozorování, které by vaší pozornosti uniklo.

AI kódování nezajímá vaše výzkumná otázka. Kódování je nástrojem analýzy dat, analýza dat je propojena s výzkumnou otázkou, literaturou, výzkumným designem, poznáním, zkušenostmi a vzdělaností výzkumníka. Při AI kódování jde vše stranou, nic z toho do procesu kódování nevstupuje. AI při tvorbě kategorií z něčeho vychází, ale nikdy nemůže vycházet z toho, co je relevantní pro vás a váš výzkum. Jak by mohla? Z čeho metodologicky a vzdělanostně a zkušenostně umělá inteligence ATLAS.ti vychází není jasné. Ale ATLAS.ti ji vám nabízí, že bude pracovat, interpretovat a analyzovat za vás.

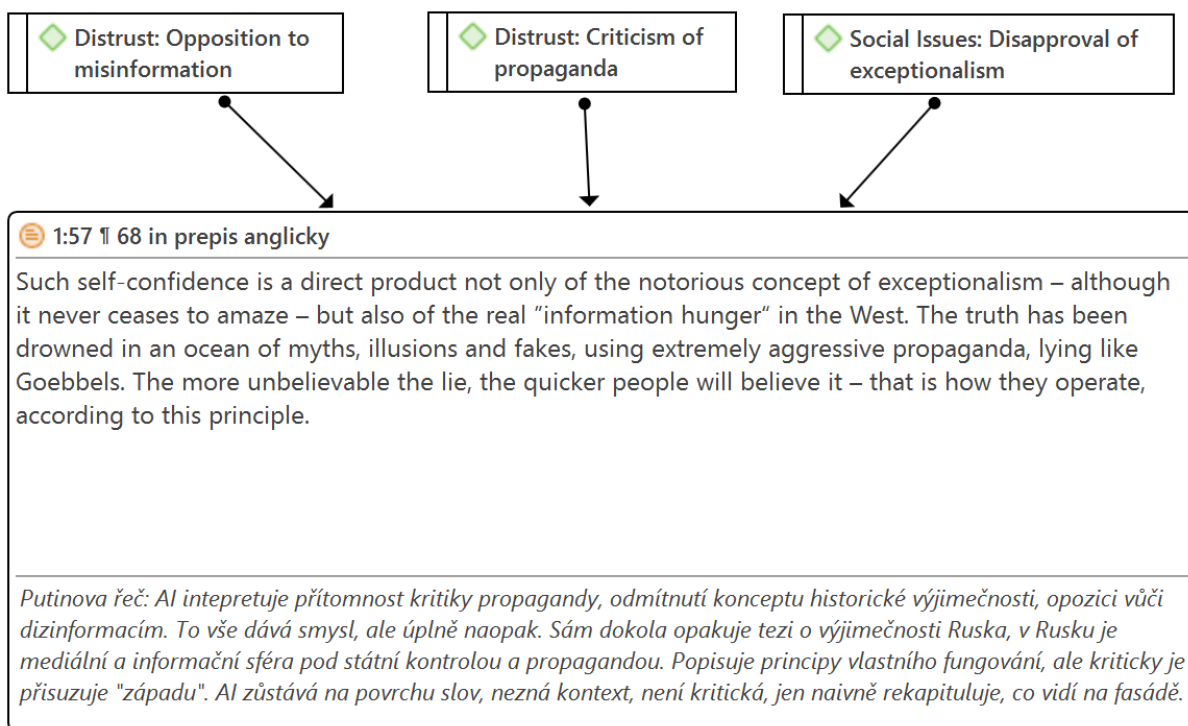
Výstupem AI kódování je vznik řady kategorií, které uvedu na příkladu řeči ruského prezidenta. Tato řeč je o rozsahu 16 normostran, ATLAS.ti v tomto dokumentu beze zbytku vytvořil 74 úryvků, ke kterým přiřadil 136 kódů, které rozčlenil do sedmi kategorií. Už tento výstup je problematický. ATLAS.ti je jako snaživý mechanismus, který musí každý kousek dat okódat. Nenechává žádný prostor pro pozdější úvahu, celý dokument rozseká na úryvky beze zbytku, každé slovo, každá věta je součástí nějakého úryvku. Kdo kdy dělal kvalitativní výzkum ví, že dosáhnout kompletní segmentace dokumentu snad není ani možné, a hlavně ani není důvod o to usilovat⁷. Kóduji jen to, co je relevantní. Jenže AI neví, co je relevantní, takže kóduje úplně vše.

⁷ S výjimkou kvantitativní analýzy obsahu, kdy kóduji rozsah dokumentů věnovaných nějakému tématu, který následně zpracovávám za použití Code-Document Table a počítání nikoliv výskytů, ale počtu slov. Viz např. Cyklodoprava v politikách ČR (Šindelář, 2020).

výzkumné téma, by pak formovalo, jakým způsobem budu data vnímat, co mi v nich přijde zajímavé, pozoruhodné, do jakých kategorií je budu dále členit.

Obrázek č. 12 Úryvek okódovaný podle AI. Všimněte si nepraktického zvětšení úryvku v síťovém náhledu. Abych si mohl zobrazit a přečíst celý svůj komentář, tak jsem úryvek musel tímto způsobem roztáhnout. Jinak to nešlo.

Obrázek č. 13 Úryvek okódovaný podle AI. Všimněte si nepraktického zvětšení úryvku v síťovém náhledu. Abych si mohl zobrazit a přečíst celý svůj komentář, tak jsem úryvek musel tímto způsobem roztáhnout. Jinak to nešlo.

Přístup ATLAS.ti je jako zapřahání vozu před koně. Nejdřív kódování, vytvoření vysokého množství kategorií, a pak aby si teprve lámal člověk hlavu nad tím, ke zodpovězení jaké výzkumné otázky by se mohly vytvořené kategorie hodit. Samotné kategorie v tomto člověku ale nijak nepomohou, protože ATLAS.ti vytvořené kódy nekomentuje, nepíše si memo poznámky, když vytvoří kategorii pro kódy, tak vám nenabídne zdůvodnění, proč tato kategorie vznikla, a z jakého důvodu jsou do ní zařazeny jednotlivé kódy. ATLAS.ti vám prostě naservíruje rozsáhlé kódovací schéma bez ohledu na výzkumnou otázku, literaturu, dřívější výzkumy, vaše znalosti, bez ohledu na nic, co by vám bylo známé. Jakým způsobem ATLAS.ti prostřednictvím AI Coding přichází k výsledným kategoriím také není jasné, je to černá skříňka, do které výrobce programu nedává nahlédnout.

Je však patrné, že AI byla na nějakých datech trénována a že za ní stojí nějaká implicitní metodologie a informační zakotvenost. I když její výstupy jsou zavádějící, naivní, a pro vědeckou práci přinejmenším zbytečné, v horším případě škodlivé, tak na pozadí stojí nějaké předpoklady, stojí nějaké hodnoty, stojí nějaký způsob porozumění světu, které výrobce programu netransparentně protlačuje skrze ATLAS.ti do uživatelské komunity.

Zavedení AI Coding do ATLAS.ti nemá vědecké, metodologické opodstatnění, a je v rozporu se zásadami vědecké práce. Kódování je proces analýzy dat, za který je zodpovědný výzkumník, kterým buduje své porozumění, na kterém staví interpretaci, v rámci kterého si láme hlavu. ATLAS.ti je výborný pomocník, protože tento proces umí usnadnit. Ambice výrobce programu tento proces usnadnit tím, že tento proces vezme výzkumníkovi z rukou a potom mu do rukou vloží jakýsi prefabrikovaný výsledek vytvořený bůhví podle jakých zásad, se naprosto rozchází s tím, jak je správné dělat kvalitativní výzkum. Již opravdu hrozba spočívá v tom, že ATLAS.ti tento přístup

normalizuje, zavedením této možnosti do programu nově implicitně definuje, jak se dělá kódování.

5 DISKUSE A ZÁVĚR

V tomto textu jsem se snažil shrnout, jak vnímám vývoj programu ATLAS.ti v posledních letech vzhledem k dělení kvalitativního výzkumu. Mou výchozí pozicí je, že kvalitativní výzkum je induktivní, kdy porozumění je budováno v blízkém kontaktu s daty, a kdy je cílem porozumět světu na základě jeho obsahu, a nikoliv svět deduktivně klasifikovat do existujících schématů či výkladů. Vývoj programu potom hodnotím z této pozice.

Pro zhodnocení vývoje programu se vybírám tři témata. Prvním je způsob interakce s uživatelskou komunitou, která dělá kvalitativní výzkum. Druhým je role komentářů úryvků a jakým způsobem se proměňuje napříč verzemi programu. Třetím je přístup výrobce programu ke kódování vyjádřený zaváděním nových nástrojů pro kódování.

ATLAS.ti se zrodil v interakci s výzkumníky realizující kvalitativní výzkum, jejichž potřeby spočívaly ve zpracování objemnějších dat. Vývoj programu odpovídal těmto potřebám, a možná i proto program nacházel řadu dalších uživatelů. V průběhu času však výrobce programu tento aktivní dialog s kvalitativními výzkumníky utnul, nejdříve bez náhrady zrušil hodnotné a informačně bohaté uživatelské fórum, aby posléze vytvořil již pouze exkluzivní skupinu pro komunikaci mezi certifikovanými školiteli, kterou po pár letech také bez náhrady zrušil. Aktuálně neexistuje žádná otevřená komunikační platforma mezi vývojáři programu a uživatelskou komunitou kvalitativních výzkumníků.

Absence komunikační platformy je zvláště bolestivá v kontextu zavádění změn v programu odporujících logice vědecké práce. Výzkumníci, kteří mnohdy pracují s programem dlouhá leta, nemohou vést dialog s výrobcem programu. Jedině jako izolovaní jedinci mohou komunikovat s anonymním Support Teamem. Případně se svými někdejšími osobními kontakty. Chybí ale možnost sdílet kritiku v rámci komunity, kdy člověka neodbude výrobce programu jedním emailem, ale probíhá skupinová diskuse, ve které se vědecká komunita může vymezit proti současnému směřování vývoje programu. Zrušením existujících komunikačních platforem výrobce programu znemožnil přístupnou skupinovou kritiku svého počínání. Mohu křičet do světa, že AI Coding je nesmysl, ale už mě neuslyší globální skupina uživatelů programu, případně já už snadno neuslyším, když to bude křičet pár set dalších lidí.

Práce s komentářem k úryvku je pro mě klíčová pro budování porozumění založeného na datech. Nejlépe byl komentář k úryvku přístupný ke čtení a editaci ve verzích programu 7 a 8. V pozdějších verzích komentář úryvku méně přístupný, jak ke čtení, tak k úpravě. Nejvýraznějším zásahem do práce s komentáři bylo nahrazení možnosti jeho editace dvojklikem v Margin Area spuštěním kódování. Namísto možnosti podporující induktivní způsob práce výrobce programu prosazuje kódování.

Samotné možnost kódování v programu zažívají doslova boom, bohužel však způsobem zcela oproštěným do metodologických pravidel kvalitativního výzkumu. ATLAS.ti vnucuje uživateli různé operace s kódy, jako je jejich slučování do kategorií či adresářů. Kromě operací s kódy se výrobce rozhodl prosazovat i konkrétní způsob analýzy dat, kdy je v programu pevně naprogramováno generování specifických kategorií. ATLAS.ti již pouze nenaznačuje, jak byste s kategoriemi měli pracovat, ale výrobce programu se

rozhodl rovnou prosazovat konkrétní kategorie, se kterými máte pracovat. Jedná se o přístup, kdy ATLAS.ti předstírá a prosazuje, že existují nějaké univerzální kategorie pro analýzu dat, nezávisle na výzkumné otázce, existující literatuře či výzkumném designu.

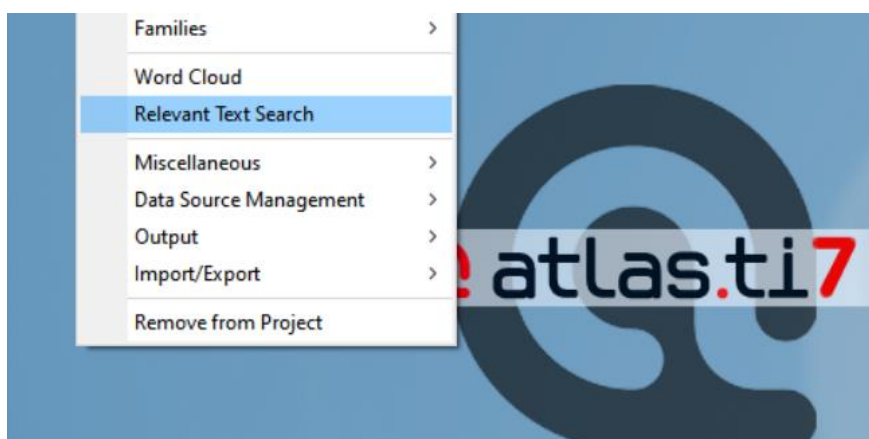
V úvodu jsem představil hlavní body kritiky používání programů pro kvalitativní analýzu dat. Tato kritika pochází především z 90. let, kdy tyto programy nastupovaly na scénu a získávaly první uživatele. Dnes, o čtvrtstoletí později, se dle mého hodnocení tyto obavy naplňují:

<ul style="list-style-type: none"> vytvoření prohlubně mezi výzkumníkem a daty 	Omezování přístupu ke komentářům úryvků a vnučováním arbitrárně vybraných kategorií jako univerzálních vývoj programu ATLAS.ti vytváří prohlubeň mezi výzkumníky (zvláště těmi méně kovanými v některé z kvalitativních metodologií) a daty.
<ul style="list-style-type: none"> bude podpořena převaha kódování a vyhledávání podle kódů 	Ano, aktuálně klade ATLAS.ti důraz na kódování, ať už nahrazením možnosti komentovat úryvek dvojklikem v Margin Area spuštěním kódování, nebo řadou nástrojů pro strojové kódování dat.
<ul style="list-style-type: none"> analýza bude mechanizována 	Souvisí s dalším bodem.
<ul style="list-style-type: none"> programy budou nahrazovat metodologii či budou diktovat určitý přístup k analýze 	K tomuto přispívá AI kódování. Výrobce programu tvrdí, že kódování za výzkumníka obstará ATLAS.ti, a výzkumník se může soustředit na “refinement and analysis.” Implicitně tak předkládá nějaký způsob práce, nudné kódování ať si odpracuje AI, vy už dělejte další kroky. Takto to ale přece nemusí být. ATLAS.ti stále nápadněji předkládá, že existuje nějaký správný postup.
<ul style="list-style-type: none"> reifikace, zvěčnění dat 	Opět ke zvěčnění dat přispívají nástroje pro strojové kódování. Data jsou tak podle arbitrárních pravidel ATLAS.ti rozsegmentována do kategorií, najednou se ztrácí pozorné, opatrné seznamování se s daty, člověk má hned k dispozici kategorie, do kterých ATLAS.ti napasíruje jako přes síto s vybranými tvary původní data.
<ul style="list-style-type: none"> tlak na zaměření se na objem a rozsah dat namísto na hloubku a význam 	K tomuto opět přispívají nástroje pro strojové kódování dat. ATLAS.ti představuje kódování jako nudné, zdlouhavé, pracné, a slibuje 10 násobné zrychlení. Neboli zvládnete více za méně.
<ul style="list-style-type: none"> zvýšená komerčnost 	Nesouvisí s obsahem článku (nicméně ATLAS.ti je podle mě dnes především prodejce software a všemi novými funkcemi se snaží posílit svou pozici na trhu s podobnými produkty).
<ul style="list-style-type: none"> odvádění pozornost od skutečné 	Jednoznačně. Nové nástroje ATLAS.ti strhávají pozornost na sebe, lidé si jich všimají, věnují jim pozornost.

analytické práce	
------------------	--

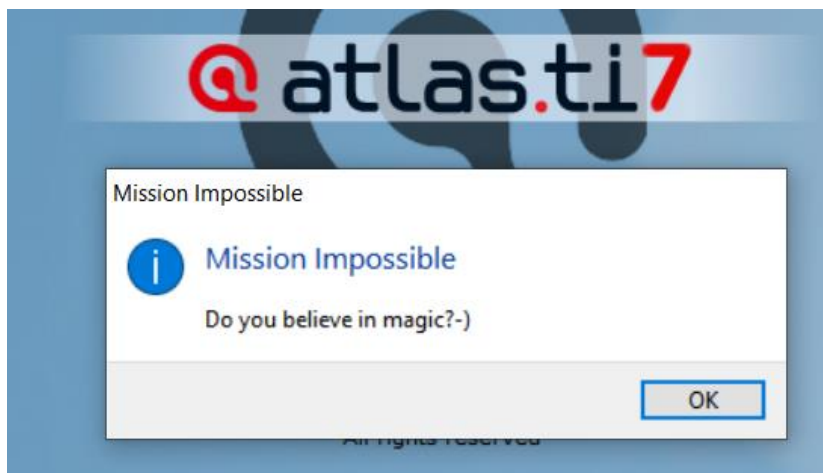
Pro zpracování výzkumu, zvláště toho kvalitativního, jsou klíčová kritéria relevance. Člověk si pořád a neustále musí pokládat otázku, co je relevantní. Je tento rozhovor, fotografie, zvukový záznam relevantní pro můj výzkum? Je tento úryvek zajímavý? Jak je relevantní? Jaký kód vytvořím, jak jej nazvu? Je tento kód vhodný, relevantní pro tento kousek dat? Je tento kód relevantní pro zodpovězení mé výzkumné otázky? Všechny úvahy o relevanci se sbíhají v mysli výzkumníka. Nikdo a nic jiného jej nedokáže nahradit v posuzování relevance. Jakmile dokáže umělá inteligence studovat metodologii, sbírat výzkumné zkušenosti, rešeršovat literaturu, sbírat zpětnou vazbu při prezentacích, přepracovávat dokola články, trápit se a lámat si hlavu nad vědeckou prací, pak dokáže i posuzovat relevanci a psát výzkumné zprávy. Do té doby se však bude jednat o práci pro lidi.

Že je v tomto ohledu člověk nenahraditelný bylo kdysi naprogramováno v samotném programu ATLAS.ti. V menu Documents jste našli položku „Relevant Text Search“. Vyhledat relevantní text.

Obrázek č. 14 ATLAS.ti, verze 7, funkce Relevant Text Search.

Tedy výrobce programu obratem přiznal, jak to s tou relevancí je. Oznámil vám, že se jedná o Mission Impossible s dotazem, zda věříte na kouzla.

Od té doby se přístup výrobce programu dramaticky proměnil a začal prosazovat řadu nástrojů odpovídající svým designem právě domnělé funkci „Relevant Text Search.“ Co je relevantní se rozhodl definovat sám výrobce programu.

Tyto změny zavedené do programu však neznamenají, že ATLAS.ti není využitelný pro analýzu dat. Výzkumník, který je vybavený zkušenostmi, metodologickými základy, výzkumnou otázkou a výzkumným designem, může stále dobře pracovat v nejnovější verzi programu ATLAS.ti a s klidem ignorovat všechny nedávné inovace. Za cenu, že budu znít jako ještě odmítající vývoj vpřed, mohu doporučit pro analýzu dat práci ve verzi 8, která je s poslední aktualizací (8.4.26) nejpovedenější, je prostá všech těch nejnovějších inovací, zároveň jsou v ní výborně funkční síťové náhledy zobrazující plný text úryvků a jejich komentářů. Osobně si dovedu představit, že se mi bude dobře pracovat i ve verzi 7, ta je však svým uživatelským prostředím vhodná především pro pamětníky.

6 ZDROJE

ATLAS.ti. (2023a). Sentiment Analysis. *ATLAS.ti User Manual*.

<https://doc.atlasti.com/ManualWin/SearchAndCode/SearchAndCodeSentimentAnalysis.html>

ATLAS.ti (Verze 23). (2023b). ATLAS.ti Scientific Software Development GmbH.

<https://atlasti.com/>

Konopásek, Z. (1997). Co si počít s počítačem v kvalitativním výzkumu. *Biograf*, 12.

Konopásek, Z. (2017). Rozpaky nad inovacemi. ATLAS.ti, verze osmá. *Biograf*, 65–66.

Legewie, H., Muhr, T., & Friese, S. (2023, březen 27). *INTERPRETING TEXT AND IMAGES*

Lecture 1: How the ATLAS.ti project began - Two research paradigms.

Silver, C. (2018). CAQDAS at a Crossroads: Choices, Controversies and Challenges. In A.

P. Costa, L. P. Reis, F. N. de Souza, & A. Moreira (Ed.), *Computer Supported Qualitative Research* (s. 1–13). Springer International Publishing.

https://doi.org/10.1007/978-3-319-61121-1_1

St John, W., & Johnson, P. (2000). The pros and cons of data analysis software for qualitative research. *Journal of Nursing Scholarship: An Official Publication of Sigma Theta Tau International Honor Society of Nursing*, 32(4), 393–397.

<https://doi.org/10.1111/j.1547-5069.2000.00393.x>

Šindelář, M. (2020). *Cyklodoprava v politikách ČR. Analýza současného stavu postavení cyklodopravy ve strategických dokumentech ČR*. Nadace Partnerství.
<https://www.bicyclemind.cz/wp-content/uploads/2022/11/Cyklodoprava-v-politikach-CR-FINAL.pdf>